

Notandum est

Een verkenning van de Liber ordinarius van de Utrechtse Oudmunster of S. Salvator

Louis van Tongeren

1. De Utrechtse kapittelkerken en de Liber ordinarius als liturgische bron

Het oude castellum Trajectum, gelegen aan de Rijn, de noordgrens van het Romeinse Rijk, groeide in de Middeleeuwen uit tot een belangrijk christelijk centrum. Van hieruit voerden Angelsaksische missionarissen, onder wie de bisschoppen Willibrord en Bonifatius, vanaf de zevende eeuw hun kersteningsactiviteiten uit. De eerste kerkstichting in deze nederzetting, de huidige stad Utrecht, dateert uit het begin van de zevende eeuw. Nadat dit kerkje rond 650 tot tweemaal verwoest was, bouwde Willibrord het rond 700 weer op. Het kerkje, dat waarschijnlijk geïdentificeerd kan worden met wat later de H. Kruiskapel zal heten, was toegewijd aan Sint Maarten, de schutspatroon van de Franken en de Frankische koningen. Tevens bouwde Willibrord vlakbij deze Martinuskerk, de voorloper van de huidige Dom van Utrecht, een andere kerk die hij wijdde aan de Salvator.¹ Beide kerken, die zich bevonden op het terrein dat nu het Domplein heet, vormden vermoedelijk van meet af aan één kathedraal com-

Dit artikel is een uitgebreide, gecorrigeerde en geannoteerde bewerking van een inleiding die gehouden is tijdens de internationale expert meeting *The Liber ordinarius as a source for cultural history* in Steyl (26-28 november 2008).

¹ De Martinuskerk van Willibrord (resp. de H. Kruiskapel) is weliswaar de voorloper van de huidige Dom, maar de Dom verrees vlak naast het kerkje van Willibrord. Sinds de bouw van de Dom in de elfde eeuw lagen er dus drie kerken vlakbij elkaar: de Martinus en de Salvator met daar tussenin de Kruiskapel, die in 1826 is gesloopt. Zie voor de ontstaansgeschiedenis van deze kerken C. PEETERS: 'De oudste bisschopskerken van Utrecht', in *Feestbundel F. van der Meer. Opstellen aangeboden aan prof. dr. F.G.L. van der Meer ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag op 16 november 1964* (Amsterdam / Brussel 1966) 73-126, p. 78-83; IDEM: 'Kerk- en kloosterbouw in de missiegebieden van Willibrord. Zekerheden, gissingen en raadsels', in P. BANGE & A. WEILER (red.): *Willibrord, zijn wereld en zijn werk* (Nijmegen 1990 = Middeleeuwse studies 6) 361-373; M. VAN VLIJERDEN: *Willibrord en het begin van Nederland* (Utrecht 1995 = Clavis kunsthistorische monografieën 15) 47-48; R. STÖVER: *De Salvator- of Oudmunsterkerk te Utrecht. Stichtingsmonument van het bisdom Utrecht* (Utrecht 1997 = Clavis kunsthistorische monografieën 16); K. VAN VLIET: *In kringen van kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227* (Zutphen 2002) 72, 81, 86-88.

plex, een dubbelkerk of kerkenfamilie.² Rond deze kerken vormden zich weldra groepen monniken of kanunniken die in *monasteria* samenleefden, een soort kloosters of kapittels. De naam Oudmunster (van *vetus monasterium*) waar de Salvator ook mee aangeduid wordt, verwijst hier nog naar. Door het predicaat *vetus* werd de Salvator of Oudmunster onderscheiden van de in de elfde eeuw vernieuwde en uitgebreide Martinuskerk die aangeduid werd als *novum monasterium*.³ Na de stichting van de Salvatorkerk plaatste Willibrord er ook de bisschopszetel. Ten tijde van Bonifatius echter, werd de kathedrale functie al overgenomen door de Martinuskerk.⁴ Wel bleef de Salvator lange tijd de bisschoppelijke grafkerk; dat zou pas veranderen toen sinds bisschop Balderik (918-976) de bisschoppen in de Martinuskerk werden begraven.⁵ Tot aan de Reformatie toen de kerk overging in de handen van de protestanten, zou de Martinuskerk de bisschopskerk blijven.

In de loop van de Middeleeuwen zijn deze twee oudste kerken van de stad Utrecht meermalen herbouwd en uitgebreid, en is het aantal kerken in de stad aanzienlijk toegenomen. Van de vele kerken die in de stad verrezen, hadden er vijf een bijzonder band met elkaar. Naast de reeds genoemde Salvator of Oudmunster en de Martinus, die dikwijls wordt aangeduid als *ecclesia maior*, waren dat drie in de elfde eeuw gebouwde kerken, toegewijd aan Petrus, Johannes en Maria. Dit waren alle vijf kapittelkerken die samen met de Paulusabdij in de stad de *ecclesia Trajectensis* of 'Utrechtse kerk' vormden.⁶ De kanunniken van de vijf kapittels en de monniken van de abdij hadden weliswaar hun eigen domicilie, maar vormden een collectief of confraterniteit, wat extra taken en verantwoordelijkheden met zich meebracht. Dit manifesteerde zich bijvoorbeeld bij de bisschopskeuze,⁷ bij de wijze van begraven, de zorg voor de doden en de verantwoordelijkheid die ze voor elkaar hadden, vooral met betrekking tot het hiernamaals.⁸ De onderlinge band van de vijf kapittels kwam door het jaar heen

² Dit wordt overigens bestreden door P. LEUPEN: 'Sint Salvator en Sint Maarten, Willibrord en Bonifatius', in BANGE & WEILER: *Willibrord, zijn wereld en zijn werk* 317-327. Zie in verband met de middeleeuwse kerkenfamilie of dubbelkerk P. JOUNEL: 'La cathédrale, maison de Dieu et du peuple de Dieu', in IDEM: *Liturgie aux multiples visages. Mélanges* (Roma 1993 = Bibliotheca Ephemerides liturgicae. Subsidia 68) 169-190.

³ VAN VLIET: *In kringen van kanunniken* 174-175.

⁴ VAN VLIET: *In kringen van kanunniken* 84.

⁵ PEETERS: 'De oudste bisschopskerken van Utrecht' 89; STÖVER: *De Salvator- of Oudmunsterkerk* 12, 62-63; VAN VLIET: *In kringen van kanunniken* 108.

⁶ Zie in verband met de Utrechtse kapittels B. VAN DEN HOVEN VAN GENDEREN: *De Heren van de Kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen* (Zuthphen 1997); VAN VLIET: *In kringen van kanunniken*.

⁷ J. KUYS: *Kerkelijke organisatie in het middeleeuwse bisdom Utrecht* (Nijmegen 2004) 90, 216.

⁸ B. VAN DEN HOVEN VAN GENDEREN: 'Utrecht Canons, Death and Funeral Regulations', in T. VAN BUEREN (ed.): *Care for the Here and the Hereafter. Memoria, Art and Ritual in the Middle Ages* (Turnhout 2005) 155-189. Zie ook VAN VLIET: *In kringen van kanunniken* 288-292.

met grote regelmaat tot uitdrukking in de liturgie. De kanunniken hielden gezamenlijke processies en bezochten op vastgestelde dagen elkaars kerk om er gemeenschappelijk de liturgie te vieren; dikwijls betrof dit één van de dagelijkse officies of een ritueel dat met een speciale dag was verbonden, zoals op Aswoensdag of op Palmzondag. Deze gemeenschappelijk gevierde liturgie moet niet geduid worden als een vorm van statieliturgie zoals deze bekend is met betrekking tot de stedelijke centra in de late oudheid en de vroege Middeleeuwen.⁹ Die statieliturgie was vooral een uitdrukking van de eenheid van de plaatselijke christelijke gemeenschap onder leiding van de bisschop. In de Utrechtse context van de hoge en de late Middeleeuwen was weliswaar sprake van stadsliturgie, maar hierbij was de aanwezigheid van de bisschop als uitdrukking van de onderlinge eenheid niet vanzelfsprekend en ook de plaatselijke gemeenschap nam doorgaans geen deel aan deze liturgie. Niet zozeer de eenheid van de stad werd tot uitdrukking gebracht als wel de onderlinge verbondenheid van de kapittels die aan deze vijf kerken verbonden waren. Daarom kan er beter gesproken worden van stadsliturgie of stedelijke kapittelliturgie dan van statieliturgie.¹⁰

Belangrijke informatie over de liturgie in deze kerken en over de gezamenlijke vieringen in de stad wordt onder andere gevonden in de Libri ordinarii van deze kerken. Dit type boek, dat van de dertiende tot de zestiende eeuw een grote verspreiding heeft gekend, is een gids of directorium met aanwijzingen voor het voltrekken van de liturgische rituelen en met beschrijvingen van de wijze waarop gedurende het jaar dagelijks de getijden en de mis gevierd moeten worden.¹¹ Middels *incipit* (beginwoorden) wordt de ordening van de gezangen, de gebeden en de lezingen aangegeven waarvan de volledige teksten (en eventueel de melodieën) in andere liturgische boeken zijn opgenomen. Daarnaast bevatten ze de regelgeving omtrent de ordening van zon- en feestdagen die door variabelen in het kerkelijk jaar kunnen samenvallen. Omdat ze ook veel aanwijzingen en beschrijvingen geven met betrekking tot de organisatie, de regie en het verloop van liturgische vieringen, geven ordinarii ons in vergelijking met andere liturgische boeken het beste en het meest uitgebreid inzicht in de concrete liturgische

⁹ Zie J. BALDOVIN: *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development, and Meaning of Stational Liturgy* (Roma 1987 = *Orientalia christiana analecta* 228).

¹⁰ Aldus E. VAN WELIE: 'Omnes canonici. Een verkenning van de Utrechtse stadsliturgie', in *Bulletin KNOB* 93 (1994) 186-192, p. 186-187. Zie ook VAN DEN HOVEN VAN GENDEREN: *De Heren van de Kerk* 550-554 en 656-657, noot 83.

¹¹ Zie voor een inleiding in dit type liturgische bron en de inhoud ervan, en voor de betekenis en het belang ervan voor de middeleeuwse liturgiegeschiedenis en de bestudering van religie in de middeleeuwen, E. FOLEY: 'The "Libri ordinarii". An introduction', in *Ephemerides liturgicae* 102 (1988) 129-137; A.-G. MARTIMORT: *Les 'Ordines', les ordinaries et les cérémoniaux* (Turnhout 1991 = *Typologie des sources du moyen âge occidental* 56) 49-85; E. PALAZZO: *Histoire des livres liturgiques. Le Moyen Âge. Des origines au XIII^e siècle* (Paris 1993) 228-235; J. BÄRSCH: 'Liber ordinarius. Zur Bedeutung eines liturgischen Buchtyps für die Erforschung des Mittelalters', in *Archiv Verbi* 2 (2005) 9-58.

praktijk gedurende de hoge en late Middeleeuwen. Zo vermelden ze bijvoorbeeld wanneer welke klokken geluid moeten worden, welke gewaden in welke kleur gedragen worden, hoe de samenstelling van processies is en welke route er afgelegd wordt, welke functionaris een tekst leest, bidt of zingt, of een andere handeling voltrekt en op welke plaats in de kerk dat gebeurt. Omdat een ordinarius meestal voor een specifieke kerk of een bisdom is samengesteld, kunnen we via dit type bron in veel gevallen kennis maken met lokale gebruiken en gewoonten.

Nu zijn we in de gelukkige omstandigheid dat van drie van de vijf Utrechtse kapittelkerken een Liber ordinarius bewaard is gebleven. Daarvan zijn er twee in een uitgave beschikbaar. De ordinarius van de Martinuskerk, die dateert uit halverwege de veertiende eeuw maar inhoudelijk terug gaat op een niet bewaard exemplaar uit het begin van de dertiende eeuw, is bijna een eeuw geleden uitgegeven door de benedictijn Paul Séjourné.¹² De kritische editie van de ordinarius van de St. Marie, ook aangeduid als de *Maria maior*, uit het eerste kwart van de vijftiende eeuw is in 1996 bezorgd door Kees Vellekoop.¹³ Laatstgenoemde had de editie van meerdere ordinarii in voorbereiding toen hij in 2002 plotseling overleed als gevolg van een verkeersongeluk. Een van de transcripties die hij onvoltooid naliet, betreft de ordinarius van de Salvator of Oudmunster, die vermoedelijk gedateerd moet worden tussen 1330 en 1340.¹⁴ De kerk van de Salvator bestaat niet meer; na de reformatie werd zij in 1587 volledig afgebroken. Maar middels de bewaard gebleven ordinarius beschikken we wel over een belangrijke bron die ons informeert over de liturgische praktijk in deze kerk en in de stad Utrecht in de veertiende eeuw. Ook is er een latere bijgewerkte versie van deze ordinarius uit halverwege de zestiende eeuw bewaard gebleven.¹⁵ Daarnaast beschikken we ook nog over een zogenaamd kosterboekje van de Salvator uit ongeveer 1540 waarin vooral een aantal praktische en materiële zaken met betrekking tot de dagelijkse liturgische praktijk is beschreven, zoals het gebruik van het aantal kaarsen en hun gewicht, het gebruik van liturgische kleuren, het plaatsen van relieken en het openen en sluiten van het retabel.¹⁶

¹² P. SÉJOURNÉ: *L'ordinaire de St. Martin d'Utrecht* (Utrecht 1919-1921 = Bibliotheca liturgica sancti Willibrordi 1).

¹³ K. VELLEKOOP: *Liber ordinarius sancte Marie Traiectensis. The Ordinal of St Mary's Church, Utrecht* (Amsterdam 1996 = Documenta et archivalia ad historiam musicae neerlandicae 6).

¹⁴ Het handschrift bevindt zich in Het Utrechts Archief (HUA) onder inventarisnummer OM (= Oudmunster) 395. Datering overeenkomstig G. & W. GERRITSEN: 'De Ordinarius van Sint-Salvator. Codicologische en editietechnische aspecten', in R. STUIP (red.): *Meer dan muziek alleen. In memoriam Kees Vellekoop* (Hilversum 2004 = Utrechtse bijdragen tot de mediëvistiek 20) 87-111, p. 92-99.

¹⁵ HUA, OM 397.

¹⁶ *Ordo ornamentorum exponendorum secundum exigentium cujuslibet candelarum lampadumque ardere consuetarum in ecclesia Sancti Salvatoris Trajectensis per totum annum* (HUA, OM 392-1). Uitgegeven in A. VAN ROSSUM: 'Kerkelijke plechtigheden in de St. Salvatorskerk te

2. Afbakening en opzet

In deze bijdrage concentreer ik me op de nog niet uitgegeven ordinarius van de Salvator uit de eerste helft van de veertiende eeuw.¹⁷ Het ligt in de bedoeling om deze ordinarius op basis van de onvoltooide transcriptie van het manuscript uit de nalatenschap van Kees Vellekoop in de nabije toekomst in een tekstkritische editie uit te geven. Het redactieteam, bestaande uit dr. Ike de Loos, dr. Charles Caspers en dr. Louis van Tongeren, beoogt deze editie ook te voorzien van enkele codicologische en inhoudelijke bijdragen. Dit artikel maakt deel uit van het lopend onderzoek met betrekking tot de ontsluiting en de editie van de ordinarius van de Salvator en is derhalve een presentatie van *work in progress*.

De ordinarius van de Salvator is een omvangrijk document dat opgenomen is in een boek met meerdere documenten.¹⁸ Het ordinariusgedeelte bestaat uit elf katernen van vier dubbelbladen en één katern met zes dubbelbladen, die alle aan weerszijden in twee kolommen zijn beschreven. De liturgie wordt erin beschreven overeenkomstig de ordening van het burgerlijk jaar: van 1 januari tot 31 december. Naast de gebruikelijke vermeldingen van de gezangen, gebeden, lezingen, et cetera voor de verschillende feestdagen gedurende het jaar en de regelgeving met betrekking tot het eventueel samenvallen van meerdere feestdagen, bevat de ordinarius een aantal andere interessante aanwijzingen. Soms maken ze deel uit van de opsomming van liturgische teksten, maar in veel gevallen zijn ze apart aangekondigd met de uitdrukking *notandum est*, *notare debemus*, of kortweg met *nota*. Het zijn deze aanwijzingen die ik in het vervolg aan een eerste verkenning zal onderwerpen. Dit betekent dat ik aan de liturgische teksten voorbij ga, evenals aan de liturgische kleding en de liturgische kleur; ook blijft de architectuur en de liturgische dispositie van de kerk vrijwel buiten beschouwing, en ontbreekt de ruimte voor uitgebreide vergelijkingen met de ordinarii van de andere kerken van de stad Utrecht.

Op basis van een inventarisatie van alle *notae* of aanwijzingen, heb ik ze voorlopig onderverdeeld in drie groepen of categorieën. Van alle drie groepen zal ik enkele voorbeelden geven. De eerste categorie bevat aanwijzingen met betrekking tot nadere bijzonderheden over het verloop van de liturgie en over enkele rituelen op een aantal feestdagen. De tweede categorie omvat beschrijvingen van processies die in en vanuit de Salvator werden gehouden. Voor zover het

Utrecht', in *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 3 (1876) 109-240. Van dit kostersboekje bestaan ook twee copieën. Zie C. STAAL: 'Goud, rood, blauw, groen, wit en zwart. De kleurencanon van de Utrechtse Oudmunsterkerk', in S. DE BODT et al.: *Schilderen met gouddraad en zijde* (Utrecht 1987) 83-98, vooral 84.

¹⁷ Met dank aan Dr. Ike de Loos door wie ik gebruik kon maken van Kees Vellekoop's voorlopige transcriptie van het manuscript. In het vervolg citeer ik uit, en verwijs ik naar deze transcriptie aangeduid als *Ordinarius S. Salvatoris* gevolgd door het nummer van het betreffende folio en de kolom in het manuscript.

¹⁸ Zie voor een beschrijving van het handschrift GERRITSEN: 'De Ordinarius van Sint-Salvator' 92-93.

processies betreft naar andere locaties in de stad, vullen de gegevens van deze ordinarius het beeld aan dat op basis van de andere twee ordinarii geschetst kan worden over de processies en over de vieringen die door meerdere kapittels gezamenlijk in de stad Utrecht werden gehouden. De derde en meest omvangrijke categorie betreft aanwijzingen die in de vorm van toelichtingen en verklaringen commentaar geven bij feesten, gebruiken en rituelen. Omdat deze derde categorie het meest uitgebreid en bovendien het meest opmerkelijk is, zal ik daar het meest uitvoerig bij stil staan.

3. Het ritueel verloop

De eerste categorie is niet erg omvangrijk en betreft praktische aanwijzingen over rituelen en gebruiken op enkele feestdagen. Omdat dit type aanwijzingen ook bekend is van andere ordinarii beperk ik me tot enkele voorbeelden. Voor Aswoensdag wordt vermeld dat er twee missen worden gevierd. De eerste mis wordt na de priem gezongen. Dan volgen de terts en de sext waarna het asritueel in de Martinus plaatsvindt. Na het ontvangen van de as gaat men in processie naar de *Maria minor* (de oudste parochiekerk van de stad, ook wel de Buurkerk genoemd), waarna er weer een mis gevierd wordt, gevolgd door de noon.¹⁹ De mis 's morgens vroeg na de priem wordt niet in de andere twee Utrechtse ordinarii van de Martinus en de St. Marie genoemd. Het betreft waarschijnlijk een votiefmis voor het zielenheil van de overledenen (*missa animarum*) zoals dat ook in veel andere plaatsen het geval is.²⁰ Een verdere toelichting bij het asritueel en de processie ontbreekt evenals het formulier voor de mis die daarna gevierd wordt. Wel wordt duidelijk dat deze stadsliturgie, waar ook de kanunniken van de Martinus en de St. Marie aan participeerden,²¹ in het begin van de middag gevierd werd, tussen de sext en de noon.

De viering met Pinksteren van de nederdaling van de Geest op de leerlingen in de vorm van vurige tongen wordt in de ordinarius van de Salvator gevisualiseerd of gedramatiseerd, zoals dat ook in verschillende andere middeleeuwse ordinarii gebeurt.²² Er worden vurige tongen van boven neergelaten evenals bloemen en duiven. Ter verklaring hiervan licht de ordinarius toe dat vuur verlicht en aanwakkert zoals de Geest verlicht en aanwakkert tot Gods liefde, en dat de tongen verwijzen naar welbespraaktheid in elke taal. De Geest is immers zelf een taal die vanuit de verborgenheid van zijn goedheid verscheen in de

¹⁹ *Ordinarius S. Salvatoris* f.161ra en f.161rb.

²⁰ Zie voor andere vindplaatsen J. BÄRSCH: *Die Feier des Osterfestkreises im Stift Essen nach dem Zeugnis des Liber Ordinarius (zweite Hälfte 14. Jahrhundert). Ein Beitrag zur Liturgiegeschichte der Deutschen Ortskirchen* (Münster 1997 = Quellen und Studien 6) 28 noot 18.

²¹ SÉJOURNÉ: *L'ordinaire de St. Martin d'Utrecht* [23]; VELLEKOOP: *Liber ordinarius sancte Marie Traiectensis* 83.

²² Zie BÄRSCH: *Die Feier des Osterfestkreises* 316-317.

schoot van de maagd en het woord verder bracht in het hart van de mens, aldus de ordinarius die vervolgens Matteüs 10, 20 citeert: 'want jullie zijn het niet die spreken, maar het is de Geest van jullie vader die in jullie spreekt.' Degenen die hij vervult maakt hij welbespraakt. De bloemen en de duiven verwijzen naar respectievelijk de diversiteit aan talen en de zending van de Geest.²³

Op de vooravond van het feest van Onnozele kinderen vindt na de tweede vespers op 27 december een speciaal vorm gegeven zegen plaats.²⁴ De jongens (*pueri*) gaan met de bisschop naar het midden van de kerk waar de bisschop achter de doopvont gaat staan en de jongens (nu aangeduid als *scolares*) ervoor. Twee groepjes van twee *scolares* en de bisschop zingen afwisselend enkele verzen en antifonen waarna de bisschop op de doopvont gaat staan. Twee *scolares* zingen midden in de kerk met hun gezicht naar de bisschop gekeerd de antifoon *Princeps ecclesie*. En wanneer ze de passage *tu nos benedicere digneris* (wil ons zegenen) gezongen hebben, buigen ze zich naar de bisschop. De twee andere *scolares* die bij de doopvont staan, zingen gericht naar het koor de andere antifoon *Cum mansuetudine*. En wanneer zij de passage *humiliate vos ad benedictionem* (maak je nederig voor de zegen) gezongen hebben, keren ze zich naar de bisschop en knielen. Na het zingen van een antifoon zegent de bisschop vervolgens de clerus met het teken van het kruis. Dat de bisschop op de doopvont klimt, bevreemdt op het eerste oog, maar het blijkt hier om een zogenaamde kinderbisschop te gaan, die op het feest van Nicolaas werd gekozen.²⁵ Het betreft hier een vorm van het bisschopsspel dat voortkomt uit het narrenfeest, en dat in middeleeuwse klooster- en stiftscholen op bepaalde feestdagen werd gevierd, zoals Nicolaas, Kerstmis, Onnozele Kinderen of Nieuwjaar. Het was een omkeringsfeest waarbij een kind tot abt of bisschop werd gekozen en op die dagen ook als zodanig functioneerde in de bij dat ambt behorende kledij.²⁶

²³ *Ordinarius S. Salvatoris* f.176vb en f.177ra.

²⁴ *Ordinarius S. Salvatoris* f.232ra en f.232rb.

²⁵ De zegen door de kinderbisschop op de vooravond van Onnozele kinderen wordt ook vermeld in het kostersboekje van de Salvator uit de 16^e eeuw waarin tevens vermeld wordt dat deze bisschop gekozen wordt op het feest van Nicolaas. Zie VAN ROSSUM: 'Kerkelijke plechtigheden' 126 en 118.

²⁶ Zie verder K. BEITL: 'Kinderbischof', in *Lexikon für Theologie und Kirche* 6 (Freiburg 1961²) 151; J. HERMANS: *Eucharistie vieren met kinderen. Een liturgie-wetenschappelijke studie over de deelname van het kind aan de eucharistie in het verleden en volgens de huidige kerkelijke richtlijnen* (Brugge 1987) 107-110. Zie in verband met het kinderbisschopritueel in de Salvator ook A. DE GROOT & L. VAN TONGERLOO: 'Kinderzegening en doop in Dom en Oudmunster. Een zeldzaam liturgisch gebruik in het kathedraalcomplex van Utrecht', in *Trajecta* 6 (1997) 209-232, p. 214-215.

4. Processies

Ordinarii geven doorgaans uitgebreid informatie over de vele processies die kenmerkend zijn voor de liturgie in de Middeleeuwen. Vooral de processies door de stad en soms ook naar kapellen buiten de stad worden dikwijls uitvoerig beschreven. Ook in de ordinarius van de Salvator worden diverse processies genoemd, evenals in de andere twee bewaard gebleven Utrechtse ordinarii van de Martinus en de St. Marie. Hoewel deze drie ordinarii niet uit precies dezelfde tijd stammen, kan op basis van de gegevens in deze drie bronnen een goed beeld geschetst worden van de processiepraktijk in deze stad. Ze laten zien op welke dagen er een processie werd gehouden, vanuit welke kerk de processie vertrok, van welke kerken de kanunniken en priesters er aan deelnamen, bij welke kerken men een statie hield of in welke kerk gezamenlijk de liturgie gevierd werd of een ritueel werd voltrokken. Via de bestudering van deze gegevens met betrekking tot de processiepraktijk kan de Utrechtse stadsliturgie voor een belangrijk deel in kaart gebracht worden. Omdat Eelco van Welie in 1994 reeds een inventarisatie en een schematisch overzicht publiceerde van de gegevens met betrekking tot deze stadsprocessies in de drie ordinarii, ga ik daar nu aan voorbij.²⁷

In de regel staan ordinarii minder uitvoerig stil bij processies die in de eigen kerk worden gehouden. Dat geldt ook voor de Salvator. Blijkbaar waren deze processies zo vanzelfsprekend en vertrouwd dat er alleen melding van gemaakt wordt als er afwijkingen of bijzonderheden aan de orde zijn. Zo wordt bijvoorbeeld bij een aantal heiligenfeesten aangegeven dat als het op vrijdag valt, er kruisen worden meegedragen.²⁸ Blijkbaar gebeurde dat normaal gesproken niet altijd. Van de andere kant wordt echter gezegd dat vanaf Sexagesima tot Palmzondag bij de processies niet het kruis maar het evangelieboek wordt meegedragen.²⁹ Deze op het eerste oog tegenstrijdige gegevens over het gebruik van het processiekruis, wat in de veertiende eeuw toch gangbaar was, vragen nog nader onderzoek.

De Salvator beschikte over twee cryptes, een grote en een kleine. Op een aantal dagen per jaar trok men daar in processie naar toe. Dat gebeurde op het feest van Pancratius (12/5);³⁰ dan daalde het hele koor bij de vespers af naar de crypte vanwaar men de relieken van de heilige met de vereiste eerbied naar het hoogaltaar bracht. Op vergelijkbare wijze gebeurde dat ook een maand later op

²⁷ VAN WELIE: 'Omnes canonici'.

²⁸ Het betreft de feesten van Marcus en Marcellianus (18/6), Gervasius en Prothasius (19/6), Kylianus (8/7), Pantaleon (28/7), Oswaldus en Dominicus (5/8), Donatus en Affra (7/8), en Evortius (7/9); zie *Ordinarius S. Salvatoris* f.185va en f.185vb; f.189a; f.191rb; f.192va; f.195arb.

²⁹ *Ordinarius S. Salvatoris* f.160va.

³⁰ *Ordinarius S. Salvatoris* f.181va.

het feest van Odulphus (12/6), maar dan met de relieken van Odulphus.³¹ Op het feest van de Utrechtse bisschop Fredericus (18/7) werden niet diens relieken uit de crypte verplaatst naar de kerk, maar ging men naar de crypte om daar het grootste gedeelte van de liturgie te vieren bij het graf van Fredericus.³² En vanwege de wijdingsdag van de kleine crypte werd er op het feest van Laurentius (10/8) een processie naar deze crypte gehouden.³³ Ook met betrekking tot Allerheiligen (1/11), wanneer alle altaren worden bewierookt, wordt nadrukkelijk onderscheid gemaakt tussen de twee crypten: de priester gaat eerst naar het altaar van Laurentius in de kleine crypte, daarna naar de grote crypte; vervolgens naar de nieuwe kapel en naar alle andere altaren.³⁴ En met Kerstmis gaat men, wanneer na het Magnificat van de tweede vespers de viering van het feest van Stefanus begint, voorafgegaan door twee diakens met brandende kaarsen, met de bisschop naar de grote crypte.³⁵

Een aantal keren per jaar volgde de processie in de Salvator dus een bijzondere route of vormde een bepaald altaar het doel van de processie.

5. Toelichtingen en verklaringen

De derde categorie betreft teksten waarin toelichtingen en verklaringen worden gegeven bij verschillende feesten, gebruiken en rituelen. De lengte van deze verklarende teksten is zeer verschillend van omvang en kan variëren van enkele regels tot enkele kolommen. Soms zijn het korte constatering maar in veel gevallen gaat het om uitgewerkte allegorieën. Dat maakt deze ordinarius bijzonder omdat het niet gebruikelijk is om in dit type bron allegorieën op te nemen, zeker niet zulke uitgebreide. Als het gebeurt, zijn het eerder uitzonderingen.

Omdat het om een groot aantal toelichtingen en verklaringen gaat die bovendien verschillend van aard zijn, heb ik ze geordend in een viertal rubrieken, waarvan de eerste niet allegorisch is. Achtereenvolgens zijn dat verklaringen van of toelichtingen bij (a) een naam of een terminologie, (b) een gebruik, gewoonte of ritueel, (c) een feest of feestcyclus, en (d) de keuze van Bijbelboeken.³⁶ Van-

³¹ *Ordinarius S. Salvatoris* f.184vb.

³² *Ordinarius S. Salvatoris* f.189vb en f.190ra.

³³ *Ordinarius S. Salvatoris* f.192va.

³⁴ *Ordinarius S. Salvatoris* f.201rb. De aanduiding 'nieuwe kapel' verwijst naar de Kruiskapel die tussen de Martinus en de Salvator was gelegen. In de tijd dat de drie genoemde Utrechtse ordinarii van kracht waren, was deze kapel een annex van de Salvator, aldus VAN WELIE: 'Omnes canonici' 190. Zie in verband met de relatie tussen de Kruiskapel en de Salvator ook DE GROOT & VAN TONGERLOO: 'Kinderzegening en doop' 213-214.

³⁵ *Ordinarius S. Salvatoris* f.231ra.

³⁶ Er kan nog een vijfde categorie onderscheiden worden die betrekking heeft op de tijdsindeling van het jaar en op de geestelijke duiding van de tijd en van het liturgisch jaar in het kader van de heilsgeschiedenis. Hierbij worden de volgende vier perioden

wege het grote aantal teksten heb ik een selectie gemaakt. Voor een eerste verkenning van de ordinarius kunnen zij volstaan als voorbeelden voor de presentatie van de vier genoemde rubrieken.

5.1. Naam of terminologie

Goede Vrijdag wordt aangeduid als *Parasceves*. Deze Griekse naam verklaart de ordinarius vanuit de geschiedenis van de joden die door diverse gevangenschappen onder de Grieken verstrooid zijn en daardoor woorden aan het Grieks ontleend hebben. De naam *Parasceves* wordt vervolgens uitgelegd als een samenstelling van *para-struen*, in het Latijn *pre-structio* ofwel *preparatio*. Eigenlijk hoort de naam *Parasceves* bij elke zesde dag, omdat de joden dan hun voedsel voor de sabbat bereiden, omdat dat op de sabbat zelf niet geoorloofd is. Voor de christenen is de naam het meest geschikt voor de zesde dag die het dichtst aan Pasen voorafgaat, omdat toen de spijs of het manna gereed gemaakt is waarvan de strijdende kerk leeft en de overwinnende kerk in de toekomst in rust zal genieten.³⁷

Van Goede Vrijdag wordt niet alleen de naam verhelderd, maar ook wordt bij twee rituelen een terminologische toelichting gegeven. Met betrekking tot de kruisverering wordt een onhelder onderscheid gemaakt tussen *adorare* en *venerari*, aanbidden en vereren.³⁸ Na een uitgebreide beschrijving van de regie van de kruisverering vervolgt de ordinarius: ‘wij christenen vereren (*venerari*) hem, aan wie de trouweloze joden zich hebben vergrepen, door een nederige en eerbiedwaardige begroeting en met een toegewijde kus. Want alleen God moet aanbeden (*adorare*) worden. De overige dingen die op hem betrekking hebben zoals het kruis en dergelijke, moeten vereerd (*venerari*) worden.’ Hoewel *adorare* voor God gereserveerd moet worden, blijkt uit de weergave van de liturgie dat *adorare* echter ook met betrekking tot het kruis gebruikt wordt. Dit gebeurt in de antifoon *Crucem tuam adoramus* en in de beschrijving van het kruisritueel waar gezegd wordt dat het kruis wordt begroet, aanbeden (*adoratur*) en met eerbied gekust, en dat de priester de schoenen weer aantrekt nadat het kruis is gekust en

onderscheiden: *Tempus deviationis* (van Septuagesima tot Pasen), *Tempus renovationis* (van advent tot Kerstmis), *Tempus regressionis*, *reconciliationis* of *visitationis* (van Pasen tot octaaf van Pinksteren), en *Tempus peregrinationis* (van octaaf van Pinksteren tot advent); *Ordinarius S. Salvatoris* f.205rb-f.206rb. De uitwerking van deze duiding van de tijd en van het jaar in de ordinarius van de Salvator vertoont veel verwantschap met de uitwerkingen ervan door Jacobus de Voragine in de *Legenda aurea* en door Dirc van Delf in de *Tafel van den Kersten Gbelove*. Een nauwkeurige bestudering van deze verwantschap en van de specifieke wijze waarop deze tijdsindeling in de ordinarius van de Salvator is uitgewerkt, gaat echter de opzet en de grenzen van deze bijdrage te boven en blijft daarom hier achterwege.

³⁷ *Ordinarius S. Salvatoris* f.168ra en f.168rb.

³⁸ *Ordinarius S. Salvatoris* f.167va.

aanbeden (*adorata*). Ondanks het onderscheid dat de ordinarius tussen beide termen maakt, wordt zowel *adorare* als *venerari* gebruikt in relatie tot het kruis.

Ook met betrekking tot de communieritus wordt er geattendeerd op een terminologisch onderscheid. Omdat er op Goede Vrijdag geen eucharistie gevierd wordt en er dus geen brood en wijn geconsacreerd worden, maakt men sinds de vroege Middeleeuwen in verschillende liturgische tradities bij de communie gebruik van brood dat op Witte Donderdag geconsacreerd is en dat speciaal bewaard werd voor de communie op Goede Vrijdag. Maar omdat er geen geconsacreerde wijn van Witte Donderdag bewaard werd, deed men op Goede Vrijdag in de zogenaamde vermengingsrite een stukje van het bewaarde geconsacreerde brood in de niet geconsacreerde wijn.³⁹ De ordinarius nuanceert deze oude praktijk echter en wijst er op dat deze wijn niet geconsacreerd maar geheiligd wordt door het brood of het lichaam van Christus ermee in contact te brengen. Want, aldus de ordinarius: bij *consecrare* is er sprake van *transsubstantiare*, terwijl *sanctificare* duidt op iets dat eerbiedwaardig en heilig gemaakt is doordat het in contact gebracht of vermengd is met iets heiligs.⁴⁰

5.2. Gebruik, gewoonte of ritueel

Naar aanleiding van het zingen van de lofzang (*canticum leticie*) op het octaaf van Onschuldige kinderen (4/1) wordt gezegd dat op octaafdagen altijd de lofzangen worden gezongen als uitdrukking van vreugde vanwege de verrijzenis die op octaafdagen wordt herdacht en waar zij naar verwijzen. Ieder octaaf is dus een vreugdevolle viering van de verrijzenis, niet zozeer vanwege de dag of het feest waarvan het octaaf gevierd wordt, maar vanwege het octaaf zelf.⁴¹

Met Septuagesima begint de *Tempus deviationis*, het tijdperk van de dwaling, dat wil zeggen: een periode van boete, droefheid en ballingschap, hetgeen veroorzaakt is door de zonde van onze eerste ouders, waardoor zij verdreven werden uit het paradijs. Omdat het volk Israël of het menselijk geslacht in ellende was gestort en afzag van vreugdezangen, ziet ook de kerk af van vreugdezangen als Alleluia, Gloria en Te Deum. En omdat het volk het kleed van deugdzaamheid had verloren, gebruikt de kerk in deze periode geen verfijnde of feestelijke kleding maar rouwgewaden.⁴²

De processie op Palmzondag wordt omschreven als een imitatie van de historische intocht van Jezus in Jeruzalem. Deze processie is echter niet alleen fysiek

³⁹ Zie in verband met deze vermengingsrite of *Präsanktifikatenliturgie* M. ANDRIEU: *Immixtio et consecratio. La consécration par contact dans les documents liturgiques du Moyen Âge* (Paris 1924); O. RAQUEZ: 'Liturgia praesantificatorum', in L. BRINKHOFF et al. (red.): *Liturgisch woordenboek* (Roermond 1958-1968) II, 1565-1573; H.B. MEYER: *Eucharistie. Geschichte, Theologie, Pastoral* (Regensburg 1989 = Gottesdienst der Kirche. Handbuch der Liturgiewissenschaft 4) 115, 150-151, 553-554.

⁴⁰ *Ordinarius S. Salvatoris* f.168vb.

⁴¹ *Ordinarius S. Salvatoris* f.147va en f.147vb.

⁴² *Ordinarius S. Salvatoris* f.151va en f.152ra.

maar ook geestelijk omdat wij in de processie met vreugde Christus opnemen die tot ons komt. De kinderen in de processie symboliseren de onschuld, olijven en palmen symboliseren vrede en barmhartigheid, bloemen en bladeren de overwinning op de duivel en de uitgespreide kleden verwijzen naar de deugden en het doden van het vlees, en met het plukken van de takken treden we in de voetstappen van de heiligen.⁴³

Van Witte Donderdag worden enkele rituelen nader verklaard.⁴⁴ Er wordt in de mis geen *pax* (vredeskus) gegeven omdat Judas op die dag Christus met een kus overleverde. De altaarwassing met water en wijn wordt geduid onder verwijzing naar de kruisdood. Het ware altaar is het lichaam van Christus, waar op het kruis bloed en water uit stroomde, waardoor het menselijk geslacht gewassen is. Bij de altaarwassing wordt gebruik gemaakt van ruwe, scherpe takken van de savina die verwijzen naar de doornenkroon of op de bittere slagen en de smart die Jezus bij zijn dood onderging. De voetwassing vindt plaats overeenkomstig de opdracht en het voorbeeld van Jezus onder verwijzing naar Johannes 13, 14. Er worden drie redenen gegeven voor de voetwassing: als teken van liefde (*signum dilectionis*), als voorbeeld van nederigheid (*exemplum humilitatis*) en terwille van het mysterie (*ratione mysterii*). Het bij Johannes beschreven ritueel wordt vervolgens allegorisch uitgelegd: Jezus legde zijn kleren af en omgordde zich met een doek, wat duidt op de meest zuivere menselijkheid; hij deed water in een bekken, wat verwijst naar de (graan)korrel in de harten, en hij waste de voeten, wat wijst op de hartstocht. Omdat het wassen van de voeten verwijst naar het wassen van de hartstochten, kleefde er geen stof meer aan de voeten van apostelen, dat wil zeggen, ze waren niet meer vervoerd van ijdele roem. Tenslotte worden – zonder verdere toelichting – vier redenen gegeven waarom Witte Donderdag een bijzondere dag is: omdat de boetelingen weer in de kerk worden opgenomen; omdat op die dag het nieuwe verbond is begonnen en het oude is beëindigd; omdat de olie wordt gewijd en omdat het sacrament der sacramenten is ingesteld.

In een uitvoerige passage staat de ordinarius stil bij verschillende liturgische gebruiken die specifiek betrekking hebben op de drie dagen voor Pasen en voorziet deze van een verklaring. De klokken zwijgen omdat de apostelen en de verkondigers hebben gezwegen. Het zwijgen van de klokken begint bij de completen of de vespers van donderdag, omdat toen de Heer werd overgeleverd. In plaats van de bronzen klokken wordt een plankje gebruikt om een teken mee te geven. Dat is eenvoudiger en verwijst naar de vernedering van Jezus bij zijn dood en begrafenis. Ook is er geen begroeting en wordt *Dominus vobiscum* niet gezegd om de verderfelijke begroeting te vermijden waarmee Jezus door Judas is overgeleverd door te zeggen *Ave rabbi*. Deze drie dagen rouwt de kerk omdat Jezus drie dagen in het graf heeft gelegen, wat vergeleken wordt met het verblijf van Jona gedurende drie dagen in de buik van het zeemonster. Omdat de kerk

⁴³ *Ordinarius S. Salvatoris* f.163vb.

⁴⁴ *Ordinarius S. Salvatoris* f.165rb-166ra.

in rouw en droefheid gehuld is vanwege Jezus' lijden en dood, wordt op deze dagen de liturgie in het donker gevierd. Dit wordt als volgt nader verklaard: het ware licht heeft drie dagen in het graf gelegen, en bij de kruisiging rond drie uur werd het duister. De liturgie wordt echter niet helemaal in het duister gevierd omdat bij het begin van de metten negen kaarsen worden ontstoken. Het getal negen verwijst naar het volk dat zich door de zonde heeft afgesloten van negen soorten (*ordinibus*) engelen en van het ware licht, of het verwijst naar de profeten en andere heilige vaders die de komst van Christus als ons licht aankondigden. De kaarsen worden ook vergeleken met de apostelen, wanneer gezegd wordt dat ze niet tegelijk maar één voor één gedooft worden met als argument dat de leerlingen ook niet tegelijk met Christus zijn gestorven, maar de een na de ander. Eén kaars wordt echter niet gedooft, maar wordt brandend op een verborgen plaats bewaard om later onthuld te worden en de kerk te verlichten. Deze brandende kaars verwijst naar het geloof dat alleen in Maria bewaard bleef en waardoor later alle gelovigen zijn onderricht en verlicht. De tropen (d.w.z. de verzen bij het *Kyrieleison* en *Domine miserere*) worden in deze drie nachten op een klagende manier gezongen, wat verwijst naar de klaagzangen en het verdriet van de vrouwen die Jezus vanuit Galilea waren gevolgd en die huilden bij zijn graf. Na het zingen van deze tropen valt men op de grond en bidt in stilte, waarmee de angst van de apostelen in de duisternis wordt uitgedrukt.⁴⁵

Op uiteenlopende manieren worden verschillende rituelen en gebruiken verklaard en toegelicht door ze te verbinden met historische gebeurtenissen uit Jezus' laatste levensdagen of met andere Bijbelse gegevens en worden ze al dan niet van een geestelijke of allegorische duiding voorzien.

5.3. Feest of feestcycclus

De ordinarius geeft niet alleen toelichting bij de naam van een feest of bij een ritueel dat op een feestdag voltrokken wordt, maar verstrekt ook nadere informatie over de inhoud en de betekenis van een aantal feesten. Dit gebeurt op uiteenlopende wijze en in een wisselende omvang. Een paar voorbeelden kunnen dit adstrueren.

De ordinarius begint met de liturgie van Circumcisio, het feest van de besnijdenis des Heren op 1 januari. Na, zoals gebruikelijk, de incipit vermeld te hebben van de teksten waar de verschillende gebedstijden en de mis uit zijn samengesteld, en er voor een aantal teksten verwezen is naar andere liturgische boeken, volgt een *notandum est*. Deze bestaat uit een uitgebreide tekst van vier kolommen waarin vijf argumenten gegeven worden waarom deze dag solemneel is.⁴⁶ De argumenten zijn verschillend van aard. Twee van de vijf argumenten bestaan uit korte constateringingen die verder niet worden toegelicht. Als eerste wordt geconstateerd dat er twee feesten samenvallen, namelijk van de moeder

⁴⁵ *Ordinarius S. Salvatoris* f.166rb-166vb.

⁴⁶ *Ordinarius S. Salvatoris* f.145va-f.146va.

en van de zoon en dat er daarom ook twee missen worden gevierd. De liturgische teksten die aan het *notandum* voorafgaan, maken echter slechts melding van één misformulier en wel het formulier *Puer natus* van Kerstmis. Dat men op 1 januari de mis *Puer natus* viert, maakt deze dag inderdaad tot een feest van de zoon. Dat deze dag ook als Mariafeest is gevierd, kan betwijfeld worden; er worden althans geen teksten voor aangereikt. De toelichting lijkt dus niet in overeenstemming te zijn met de toenmalige liturgische praktijk, maar bevat mogelijk een reminiscentie aan een oudere praktijk omdat in de vroege Middeleeuwen op 1 januari een algemeen Mariafeest dan wel de geboorte van Maria gevierd werd. Mede onder invloed van een voortgaande historisering werd overeenkomstig de Bijbelse aanwijzingen op 1 januari – de achtste dag na de geboorte – de besnijdenis gevierd.⁴⁷ Volgens de andere korte constatering wordt 1 januari plechtig gevierd vanwege het geven van een nieuwe en heilzame naam die drievoudig is, namelijk zoon van God, Christus en Jezus. Deze passage bevat een Bijbelhistorische allusie op Lucas 2, 21 waar verhaald wordt dat Jezus een week na de geboorte, toen hij besneden moest worden, de naam Jezus ontving.

De andere drie argumenten die het plechtig karakter van de viering van 1 januari moeten motiveren, zijn nadrukkelijk allegorisch van aard. Ten eerste wordt de dag aangeduid als het octaaf van Kerstmis waarop twee aangelegenheden worden gethematiseerd: de besnijdenis en de komst van de mens naar God. Er is sprake van een tweevoudige *adventus* die nader wordt toegelicht als een dubbele beweging. Dit is enerzijds de beweging van God naar de mens waarvoor verwezen wordt naar Kerstmis wanneer de komst van Christus onder de mensen gevierd wordt. De andere beweging, van de mens naar God, wordt op het octaaf van Kerstmis op 1 januari gethematiseerd, aldus het *notandum* in de ordinarius. Deze dubbele *adventus* wordt vervolgens uitgewerkt aan de hand van de antifoon *O ammirabile commercium* die in de lauden wordt gezongen. *Commercium* betekent ruil of uitwisseling, en er is sprake van *commercium* wanneer er iets aangenomen wordt en er tegelijkertijd iets gegeven wordt. Met behulp van twee citaten uit de antifoon wordt deze dubbele beweging geadstrueerd: de Heer heeft onze menselijkheid aangenomen (*animatum corpus sumens de Virgine*) en hij heeft ons zijn goddelijkheid gegeven (*largitus est nobis suam deitatem*).⁴⁸ Hoe deze dubbele *adventus* zich verhoudt tot de besnijdenis wordt echter niet verder toegelicht. Vervolgens wordt ter motivering van het solemnele van 1 januari, de besnijdenis voorgesteld als een voorafbeelding van de verlossende kruisdood

⁴⁷ HJ. AUF DER MAUR: *Feiern im Rhythmus der Zeit* 1. *Herrenfeste in Woche und Jahr* (Regensburg 1983 = Gottesdienst der Kirche. Handbuch der Liturgiewissenschaft 5) 171-172; IDEM: 'Feste und Gedenktage der Heiligen', in Ph. HARNONCOURT & HJ. AUF DER MAUR: *Feiern im Rhythmus der Zeit* 2/1 (Regensburg 1994 = Gottesdienst der Kirche. Handbuch der Liturgiewissenschaft 6,1) 125-126.

⁴⁸ Zie in verband met deze antifoon M. HERZ: *Sacrum commercium. Eine begriffsgeschichtliche Studie zur Theologie der Römischen Liturgiesprache* (München 1958 = Münchener Theologische Studien II/15) 24-104.

waardoor de erfzonde is weggenomen. Bij de besnijdenis heeft Christus immers voor het eerst zijn bloed voor ons vergoten. Het mannelijk lid verwijst niet alleen naar de voortplanting, maar is ook de plek waar de libido en de zedeloosheid huizen, die hier geïdentificeerd worden met de erfzonde. En iedere man wordt niet alleen met een voorhuid geboren maar ook met de erfzonde. Het bloed dat bij de besnijdenis vloeit, laat zien dat Christus de erfzonde wegneemt. Hierop aansluitend wordt bij de vijfde en laatste argumentatie een relatie gelegd tussen enerzijds de fysieke besnijdenis van Christus die op het octaaf van Kerstmis gevierd wordt en anderzijds de zondevergeving die hier ook als een besnijdenis aangeduid wordt; en deze besnijdenis van schuld en straf situeert de ordinarius op het octaaf van de Verrijzenis. Van de besnijdenis wordt bovendien gezegd dat deze gebeurt met een stenen mesje, wat verwijst naar Christus de rots, door wie op de achtste dag – dat wil zeggen: wanneer de uitverkorenen zullen verrijzen – het bederf van het vlees en van de geest wordt weggesneden; de dag waarop wij worden bevrijd van de slavernij van het bederf en waarop de geest van wie in hem gelooft wordt besneden van de zonden. Aan deze als sacrament aangeduide besnijdenis worden twee aspecten toegekend: de besnijdenis van de zonden in het heden en de besnijdenis van straf en alle bederf in de toekomst. Aan het slot van dit argument wordt een nieuw aspect naar voren gebracht: de besnijdenis, die was ingesteld ter beproeving van de gehoorzaamheid van Abraham en zijn nageslacht, is door Jezus veranderd in de doop omdat deze volmaakter is en voller van genade: bij doop en besnijdenis worden weliswaar de zonden vergeven, maar de doop schenkt bovendien de genade om goed te doen en verleent en vergroot de deugdzaamheid.

Met betrekking tot het invitorium *Christus apparuit nobis, venite adoremus* wordt gemotiveerd waarom dit niet op Epifanie wordt gezongen maar wel tijdens het octaaf en op de octaafdag.⁴⁹ Dat gebeurt omdat met Epifanie de ster centraal staat, de ster die verwijst naar het geloof en ons uitnodigt en ons leidt naar God en ons verlicht in de nacht van deze wereld. Tijdens de octaafweek wordt het invitorium echter namens de Drie Koningen gezegd, die ons door hun voorbeeld tot het geloof uitnodigen. En op de dag van het octaaf wordt het invitorium gezegd omdat de mensen door de verkondigende apostelen zijn uitgenodigd voor de doop.

Het derde en laatste voorbeeld betreft de woensdag in de Goede Week, die na Goede Vrijdag als de belangrijkste dag in de vasten wordt aangemerkt, omdat Jezus op die dag door Judas verkocht is voor 30 denariën (Matteüs 26, 15) zoals eens Jozef voor 30 zilverstukken (Genesis 37, 28).⁵⁰ Er wordt een vergelijking gemaakt met de zondeval, toen de eerste mens ons verkocht heeft aan de duivel; en nog steeds verkopen mensen zich aan de duivel door de tijdelijke ge-

⁴⁹ *Ordinarius S. Salvatoris* f.149vb-f.150ra.

⁵⁰ *Ordinarius S. Salvatoris* f.164rb-164va. Volgens Gen. 37, 28 wordt Jozef niet voor 30, maar voor 20 zilverstukken verkocht. Wellicht is het bedrag waarvoor Jozef volgens de ordinarius verkocht is ontleend aan Ex. 21, 32 waar de waarde van een slaaf of slavin bepaald wordt op 30 zilverstukken; zie ook Zach. 11, 12.

neugten van het vlees. Door zelf verkocht te worden heeft Jezus ons daarvan willen bevrijden. Omdat Jezus op de woensdag verkocht is omwille van ons heil, is hij, aangeduid als zon der gerechtigheid (*sol iustitie*) en als zichtbare zon (*sol visibilis*), op die dag het licht van de wereld geworden. Deze verklaring van het verraad door Judas als een verkoop wordt verbonden met een historiserende verwerking van het lijdensverhaal in de liturgie van de Goede Week: zoals op Goede Vrijdag de daden van de joden tegenwoordig worden gesteld, zo gebeurt dat op deze woensdag met hun beraadslagingen.

5.4. Bijbelboeken

In de verklarende teksten geeft de ordinarius van de Salvator op twee manieren aanwijzingen omtrent de Bijbelboeken die in de loop van het jaar in de liturgie gelezen worden. Dit gebeurt doordat in de toelichtingen bij een liturgische dag of periode de betreffende Bijbelboeken vermeld worden. In deze verspreid door de ordinarius voorkomende aanwijzingen wordt tevens de keuze voor deze boeken uitgebreid verklaard en beargumenteerd. Daarnaast wordt aan het begin van de advent, in het verlengde van de uitgebreide beschrijving en geestelijke duiding van de tijdsindeling van het jaar in vier perioden,⁵¹ een overzicht met korte toelichtende verklaringen gegeven van de Bijbelboeken die gedurende het jaar worden gelezen.⁵² Beide overzichten stemmen qua Bijbelboeken die genoemd worden vrijwel geheel overeen; de korte toelichtingen die in het jaar-overzicht aan het begin van de advent gegeven worden, hebben soms echter een andere notie. Omdat gedetailleerde gegevens over concrete perikopen echter vrijwel geheel ontbreken, is het niet mogelijk om een volledig leesrooster of lectionarium samen te stellen. De informatie beperkt zich tot de vermelding van de Bijbelboeken, maar wel wordt de keuze voor de betreffende Bijbelboeken allegorisch verklaard en gemotiveerd. Omdat de allegorieën het meest uitgebreid zijn bij de aanwijzingen voor het Bijbelgebruik die verspreid door de ordinarius zijn opgenomen, zal ik daarvan de belangrijkste elementen vermelden in combinatie met een overzicht van de Bijbelboeken die genoemd worden in deze verspreid door de ordinarius opgenomen aanwijzingen.

Gedurende de advent wordt Jesaja gelezen.⁵³ Voor deze keuze wordt geen nadere verklaring gegeven.

Vanaf het octaaf van Epifanie tot Septuagesima wordt er uit de brieven van Paulus gelezen, en wel om twee redenen.⁵⁴ Ten eerste: Paulus zelf heeft het geloof verkondigd waardoor Christus als door een ster gekend wordt, en de kerk wil ons vooral in deze tijd het geloof van de zoon van God laten zien. Ten tweede: zoals de profeten de geboorte van Jezus voorspeld hebben – en Jesaja

⁵¹ Zie noot 36.

⁵² *Ordinarius S. Salvatoris* f.206va-f.207va.

⁵³ Zie bijvoorbeeld *Ordinarius S. Salvatoris* f.207vb en f.208rb.

⁵⁴ *Ordinarius S. Salvatoris* f.149vb.

in het bijzonder, wat de reden is waarom deze profeet in de advent wordt gelezen –, zo hebben de apostelen de geboren God verkondigd en Paulus heeft dat meer gedaan dan de anderen.

Van Septuagesima tot Passiezondag worden Genesis of de vijf boeken van Mozes gelezen,⁵⁵ omdat dit een periode van boete, droefheid en ballingschap is, die veroorzaakt is door de zonde van onze eerste ouders, zoals Genesis ons in herinnering brengt. De ballingschap duurt 7000 jaar, van Adam tot het einde van de wereld, en de 70 dagen van de Septuagesima, die verstaan worden als 70 maal 100 jaar, verwijzen naar de 70 jaar Babylonische ballingschap. Zoals de Israëlieten na 70 jaar de koning van Babylon gediend te hebben, bevrijd naar Jeruzalem terugkeerden, zo zullen ook wij en de kerk na boetedoening bevrijd worden van deze wereld en optrekken naar het hemels Jeruzalem. Tijdens de 70 dagen worden de boeken van Mozes gelezen omdat daarin het belang van boete en berouw wordt aangegeven. Bovendien instrueert Genesis ons over geloof en vrees die ten grondslag liggen aan berouw.

De hele week na Passiezondag en de drie dagen voor Pasen wordt Jeremia gelezen omdat hij duidelijker heeft geprofeteerd over het lijden van de Heer en omdat bij hem het lijden van de Heer is voorafgebeeld.⁵⁶

Gedurende de vier weken na het paasoctaaf wordt achtereenvolgens gelezen uit de Handelingen van de apostelen, de Apocalyps en de brieven (*epistole canonice*).⁵⁷ Er wordt uit de Handelingen gelezen omdat in deze tijd de apostelen nog kinderen waren; daarom is de Heer veertig dagen bij hen gebleven en heeft hij hen onderricht in het geloof, opdat ze geestelijk konden worden en door het vuur van de Geest verteerd zouden worden. Om die reden heeft de kerk ons in deze tijd in het geloof onderricht omdat in deze boeken, en vooral in de Apocalyps, zes zeges zijn opgenomen, zoals incarnatie en geboorte, die Christus alleen heeft geopend en die de belangrijkste beginselen van ons geloof zijn. De toelichting laat zien dat het geloofsonderricht een belangrijk motief is geweest bij de keuze voor deze Bijbelboeken in de paastijd.

In de vigilie van Pinksteren wordt Genesis 22 gelezen, de beproeving van Abraham.⁵⁸ Deze keuze wordt gemotiveerd door een vergelijking met de vigilie van Pasen waarin Genesis 1 wordt gelezen. Deze vergelijking wordt gemaakt omdat in beide vigilies wordt gedoopt. In de twee lezingen komen twee vaders ter sprake: de één volgens het vlees, Adam, die ongehoorzaam was aan God; de ander volgens de Geest, Abraham, die gehoorzaam was aan God. Met Pinksteren wordt over de geestelijke vader gelezen, wat goed aansluit bij deze dag omdat bij het uitstorten van de Geest aan alle volken de zegen is gegeven waarover de Heer tot Abraham gezegd heeft: in uw zaad zullen alle volken gezegend worden.

⁵⁵ *Ordinarius S. Salvatoris* f.151va-151vb.

⁵⁶ *Ordinarius S. Salvatoris* f.163ra.

⁵⁷ *Ordinarius S. Salvatoris* f.172vb.

⁵⁸ *Ordinarius S. Salvatoris* f.176ra-f.176rb.

Gedurende de *Tempus peregrinationis*, die de zondag na Pinksteren begint, worden diverse boeken gelezen. Op drie verschillende plaatsen geeft de ordinarius aan welke boeken dat zijn en voorziet deze selectie van een motivatie of argumentatie. De gegevens die op de drie plaatsen genoemd worden zijn echter niet volledig identiek en ook de toelichtende verklaringen lopen soms uiteen of zijn zelfs tegenstrijdig. De periode na het octaaf van Pinksteren begint met de boeken Koningen,⁵⁹ en wel omdat we in deze periode op weg zijn naar het vaderland, en we onderweg veel vijanden tegenkomen zoals het vlees, de wereld en de duivel. Door de verhalen in de boeken Koningen over oorlogen en overwinningen kunnen we gesterkt worden in onze strijd tegen de vijanden. Om de oorlog beter te kunnen voeren worden vervolgens vanaf 1 augustus Prediker, Hooglied en Jezus Sirach gelezen, die aangeduid worden als de boeken van Salomon. Om geduld te betrachten wanneer ons tegenslag of gebreken overkomen, worden daar Job en Tobit aan toegevoegd. Deze boeken worden na Pinksteren en na het feest van Trinitatis gelezen omdat wij dan de Geest hebben ontvangen en daardoor zonen zijn van de hoogste koning en bijgevolg zelf koningen zijn, in navolging van wat in de Apocalyps staat: 'Hij heeft ons gemaakt tot een koninkrijk en tot priesters voor zijn God en vader' (Apok. 1, 6), en van wat Petrus zegt: 'Jullie zijn een uitverkoren geslacht, een koninklijk priesterschap' (1 Petr. 2, 9).⁶⁰

Bij de beschrijving van het feest van Pantaleon (28/7) wordt aangegeven dat er niet vanaf het octaaf van Pinksteren, maar vanaf Drievuldigheid uit Koningen wordt gelezen, en wel omdat de mens een gelijkenis heeft met de Triniteit zoals de koning en de priester. Vervolgens wordt beargumenteerd waarom de boeken van Salomon, aangeduid als *Libri doctrinales*, gelezen worden na Koningen. In Koningen worden de mens voorbeelden voorgehouden met betrekking tot koningen en priesters, en hun daden zullen meer motiveren en tot de verbeelding spreken dan de woorden in Salomons wijsheidsboeken (*Libri doctrinales*), die daarom daarna gelezen worden. Bovendien wordt er nog aan toegevoegd dat deze boeken in augustus worden gelezen omdat dat een warme maand is die gloeit van misstanden, waarin dus met wijsheid gehandeld moet worden.⁶¹

Bij de gegevens voor het feest van Leodegarius (2/10) vermeldt de ordinarius dat in oktober het boek Makkabeeën gelezen wordt, waarbij de retorische vraag wordt gesteld waarom de kerk na de boeken van Salomon in augustus vervolgt met Job, Tobit en Judith (dit laatste boek wordt op de eerder genoemde plaatsen niet vermeld),⁶² en daarna als laatste Makkabeeën leest, terwijl die boeken in

⁵⁹ Het jaaroverzicht met de Bijbelboeken dat aan het begin van de advent wordt vermeld, noemt hier naast Koningen ook Kronieken; zie *Ordinarius S. Salvatoris* f.207rb.

⁶⁰ *Ordinarius S. Salvatoris* f.177ra-f.177rb.

⁶¹ *Ordinarius S. Salvatoris* f.191va.

⁶² Het jaaroverzicht met de Bijbelboeken dat aan het begin van de advent wordt vermeld, noemt naast deze drie boeken ook Ezra en Ester; zie *Ordinarius S. Salvatoris* f.207rb.

de Bijbel een andere volgorde kennen. In het antwoord wordt het volgende onderscheid gemaakt. De Bijbel plaatst de boeken met voorbeelden (*Libros exemplares*) voorop omdat de daden en voorbeelden meer in beweging brengen dan de woorden en het onderricht of de wijsheid; de kerk plaatst de *Libros doctrinales*, de wijsheidsboeken, voorop omdat men door het onderricht of de wijsheid beter doordringt tot het volmaakte geduld, zoals dat vooral het geval is bij Job. En daarom volgt daarna het boek Tobit, waarin ook sprake is van een grote mate van geduld. Tobit verloor het gezichtsvermogen, terwijl de ogen het principe of het begin van de kennis zijn waartoe de mens geboren is. En omdat het voorbeeld van een vrouw nog krachtiger is en nog meer ontzag inboezemt, wordt het boek Judith, waarin een vrouw de overwinning behaalt, door de kerk na de andere genoemde boeken geplaatst. Tenslotte wordt het boek Makkabeeën gelezen, waarin over de volmaakte rechtvaardigheid wordt verhaald. De Makkabeeën hebben immers het martelaarschap ondergaan om de wet te verdedigen en te beschermen tegen Antiochus, de vijand van het geloof.⁶³

De argumentaties die hier gehanteerd worden met betrekking tot de volgorde van de boeken die na Pinksteren (of na Drievuldigheid) gelezen worden, zijn niet consistent. Er wordt gezegd dat eerst Koningen wordt gelezen omdat de daarin beschreven voorbeelden en daden krachtiger zijn dan de woorden in de wijsheidsboeken van Salomon. Vervolgens wordt geargumenteed dat de kerk in tegenstelling tot de Bijbel de wijsheidsboeken voorop plaatst om beter door te kunnen dringen tot het geduld.

Vanaf eind oktober tot het begin van de advent worden Ezechiël en de twaalf (kleine) profeten gelezen, met als belangrijkste argument dat door de profeten de adventus van de Heer wordt aangekondigd.⁶⁴ Omdat Ezechiël de hemelse tempel heeft gezien waarin de eeuwige bruiloft wordt gehouden, wordt ook het evangelie van Matteüs 22 gelezen waarin het koninkrijk der hemelen vergeleken wordt met een koning die een bruiloftsfeest gaf voor zijn zoon. De zoon in deze perikoop is Christus, die zich verbindt met een bruid, namelijk de menselijke natuur, en wel in de moederschoot, het bruidsvertrek van de maagd. De mensen die onder de wet leven worden door de profeten tot deze bruiloft uitgenodigd. Maar de commentator wijst op nog twee andere bruiloften in de evangeliën. In Lucas 12, 36 wordt een vergelijking gemaakt met mensen die hun heer opwachten wanneer hij thuiskomt van de bruiloft. Deze heer is Christus, die waarlijk mens is en die zich bij zijn hemelvaart verbindt met een aan engelen gelijke natuur. Tot deze bruiloft worden de volken door de apostelen bijeen geroepen. De derde bruiloft verwijst naar Matteüs 25 over de maagden die olie hadden meegenomen voor hun lampen en met de bruidegom meegingen naar de bruiloft. De bruidegom is Christus, die zich na het oordeel met de kerk zal verenigen en in zijn woning (*tabernaculo*) zal gloriëren. Tot deze bruiloft worden

⁶³ *Ordinarius S. Salvatoris* f.198rb-f.198va.

⁶⁴ *Ordinarius S. Salvatoris* f.200rb-f.200vb. Het jaaroverzicht met de Bijbelboeken dat aan het begin van de advent wordt vermeld, noemt ook nog Daniel; zie *Ordinarius S. Salvatoris* f.207va.

we dagelijks uitgenodigd door de prelaten van de kerk. De eerstgenoemde bruiloft viert de kerk bij Christus' geboorte, de tweede bij de hemelvaart en de derde bij de verrijzenis.

6. Conclusie en vragen

In deze bijdrage heb ik me geconcentreerd op een eerste verkenning van de ordinarius van de St. Salvator, een bron die nog niet uitgebreid bestudeerd is. Daarbij heb ik me beperkt tot de aanwijzingen, beschrijvingen en toelichtingen die de ordinarius geeft met betrekking tot de liturgie in de St. Salvator. Ik heb deze onderverdeeld in drie categorieën waarvan de eerste twee informatief zijn: ze geven aan wanneer, waar en hoe een ritueel wordt voltrokken of een processie wordt gehouden, wie erbij betrokken zijn en welke objecten erbij worden gebruikt. Dit type informatie treffen we doorgaans in ordinarii aan. De derde categorie is echter een bijzondere omdat deze explicatief is. Bovendien is het opvallend dat veel van deze verklarende teksten zeer uitgebreid zijn en dat ze allegorisch zijn. Omdat we dit genre van de verklarende toelichting, waarbij veelvuldig gebruik wordt gemaakt van de allegorie, in andere ordinarii niet of slechts in geringe mate aantreffen, onderscheidt de ordinarius van de Salvator zich in dit opzicht dus nadrukkelijk. Dit roept verschillende vragen op waar niet zomaar een antwoord op te geven is en die om nadere bestudering vragen.

Hoort het genre van de allegorie wel thuis in een ordinarius? Voor wie waren de toelichtingen en allegorieën bestemd? Voor de scholaster, de cantor of de hebdomadarius was een ordinarius belangrijk in verband met de praktische organisatie van de dagelijkse liturgie.⁶⁵ Maar deze verklarende teksten geven geen relevante informatie voor een goed verloop van een viering. Het zijn beschouwingen die een feest of een ritueel willen duiden of verklaren, en die behulpzaam kunnen zijn bij een inhoudelijke bezinning. Ze lijken zich vooral te lenen voor persoonlijke overweging, om voorgelezen te worden of als hulpmiddel voor de preek. Maar dan dient zich weer de vraag aan waarom ze in een ordinarius zijn opgenomen; de ordinarius was immers geen (voor)leesboek, maar een gids of een handleiding met praktische aanwijzingen voor de 'registreur' van de vieringen.

Een andere vraag betreft de herkomst van deze teksten; waar komen ze vandaan? Liturgieverklaringen en allegorische duidingen van de liturgie waren in de Middeleeuwen erg populair. Het is dus waarschijnlijk dat de samensteller van de ordinarius van de Salvator geput heeft uit bestaande liturgieverklaringen. Welke kunnen dat zijn geweest? Het antwoord op die vraag behoeft nog nader onder-

⁶⁵ Zie in verband met deze functies J. TAGAGE: *De ordinarius van de collegiale Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht volgens een handschrift uit het derde kwart van de veertiende eeuw* (Assen 1984 = Maaslandse monografieën 39) 414-419; VAN DEN HOVEN VAN GENDEREN: *De Heren van de Kerk* 15; KUYSS: *Kerkelijke organisatie* 227, 236-238.

zoek. Ik heb tot nu toe twee bescheiden en voorlopige peilingen gedaan. Op grond daarvan is het niet waarschijnlijk dat twee populaire en wijd verbreide liturgieverklaringen uit de twaalfde en dertiende eeuw aan de basis hebben gelegen van de verklarende toelichtingen in de ordinarius van de Salvator. Het betreft hier respectievelijk de *De divinis officiis* van Rupert van Deutz, en de *Rationale divinatorum officiorum* van Durandus van Mende.⁶⁶ In eerstgenoemde trof ik geen enkele, in laatstgenoemde slechts enkele partiële overeenkomsten aan met de ordinarius van de Salvator. De liturgieverklaringen zoals de hier genoemde zijn veel uitgebreider dan de fragmenten die in de ordinarius zijn opgenomen. De samensteller van de ordinarius heeft bij zijn ontleningen aan een bestaande liturgieverklaring dus geselecteerd; en hij deed dit in ieder geval in twee opzichten. De verklarende teksten in de ordinarius zijn immers veel minder uitgebreid, en ook het aantal verklarende teksten is veel kleiner. Lang niet alle feesten, gebruiken en rituelen worden van een toelichting of een allegorie voorzien, en de omvang van de verklarende teksten loopt sterk uiteen. Deze onregelmatigheden laten zien dat het genre niet consequent is toegepast en uitgewerkt. Naast het feest van *Circumcisio* op 1 januari zijn het vooral de Goede Week, de paastijd en Pinksteren die vergezeld worden van een verklaring evenals de keuze van de Bijbelboeken die gedurende het jaar in de liturgie gelezen worden.⁶⁷

Kortom: deze eerste verkenning van de ordinarius van de Utrechtse Oudmunster of Salvatorkerk heeft enkele opmerkelijke elementen aan het licht gebracht. Naast een meer gedetailleerde bestudering van de inhoud en – op basis daarvan – van de verhoudingen en relaties binnen de liturgie van de vijf Utrechtse kapittelkerken, maken alleen al de vragen die door deze verkenning worden opgeroepen deze bron tot een interessant object van onderzoek voor de middeleeuwse liturgiegeschiedenis.

Summary

The oldest churches in Utrecht, a city and bishop's see in the middle of the Netherlands, date from the beginning of the eighth century. The first church to be built by Willibrord at this time was the St. Saviour church, or Old Minster, followed by the church devoted to St. Martin. In the course of time, the number of churches in the city grew considerably. Five of these had a special connection during the high and late Middle Ages. Their mutual connection manifested itself, among other things, in collective

⁶⁶ RUPERT VON DEUTZ: *De divinis officiis. Der Gottesdienst der Kirche* I-IV, auf der Textgrundlage der Edition von Hrabanus Haacke neu herausgegeben, übersetzt und eingeleitet von H. & I. DEUTZ (Freiburg etc. 1999 = *Fontes Christiani* 33); *Guillelmi Duranti Rationale divinatorum officiorum*, ed. A. DAVRIL & T. THIBODEAU (Turnhout 1995-2000 = *Corpus christianorum. Continuatio mediaevalis* 140, 140A, 140B).

⁶⁷ De indeling van het kerkelijk jaar en de keuze van Bijbelboeken voor de verschillende tijdvakken in het verlengde van een geestelijke duiding van de wereldgeschiedenis die in de 13^e eeuw gangbaar was, is verwant met de *Legenda aurea* van Jacobus de Voragine; zie noot 36. In hoeverre hier sprake is van ontleningen aan de *Legenda aurea* kan pas na meer gedetailleerd onderzoek worden vastgesteld.

processions and also the regular visits of the canons to each others' churches, in order to celebrate the liturgy together.

Important information about the liturgy in these churches and about the collective celebrations in the city can be found, among others, in their ordinals. We are very lucky to be in a situation that the *Liber ordinarii* of three of the five churches have been preserved. Two of these have been published; the third one is not yet published; it concerns the ordinal of St. Saviour, dating from the fourteenth century. This article focuses on this ordinal and is restricted to the interesting instructions which are included in the ordinal. In many cases they are introduced with the phrase *notandum est*, *notare debemus*, or simply with *nota*. On the basis of an inventory of the instructions, I have for the time being divided them into three categories. The first category includes instructions that concern further details about the course of the liturgy and about some rituals on a number of feast days. The second category comprises descriptions of processions held in and leaving from St. Saviour's. The third and most extensive category concerns instructions in the form of descriptions and explanations of feasts, customs and rituals. Because the third category is the most extensive and, moreover, the most remarkable, I devote most of the article to it.

Sometimes the texts of this third category are brief observations, but in many cases they concern detailed allegories. This is what makes this ordinal so special, because I don't think it is customary to include allegories in this type of source. Because this concerns a large number of clarifications and explanations that, moreover, are all of a different nature, I have arranged them into four groups, the first of which is not allegoric. These are explanations of or clarifications for (a) a name or a term, (b) a custom, practice or ritual, (c) a feast or feast cycle, and (d) the choice of books of the bible. The use of allegoric explanations causes a number of questions to arise. Does the genre of the allegory belong in an ordinal? For whom were the explanations and allegories meant? Another question concerns the origin of these texts; where do they come from? Liturgical expositions and allegorical interpretations of the liturgy were very popular in the Middle Ages. But not only are the explanatory texts in the ordinal less detailed, there are also considerably fewer explanatory texts. Certainly not all feasts, practices and rituals were provided with an explanation or an allegory, and the length of the explanatory texts also varies greatly. These irregularities show that the genre is not consistently applied and elaborated.

Louis van Tongeren is docent Liturgische en rituele studies aan de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit van Tilburg.

Email-adres: a.j.m.vtongeren@uvt.nl.